

О. А. Беляневич,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

УДК 347.441.835

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 233 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

В статті досліджено деякі науково-практичні аспекти визнання недійсним правочину, який вчинено під впливом тяжкої обставини; окреслено коло обставин, які мають бути встановлені судом для кваліфікації правочину як такого, що вчинений особою під впливом тяжкої обставини і на вкрай не вигідних для неї умовах; визначено проблеми конкретизації оціночних понять, що містяться в ст. 233 Цивільного кодексу, та їх застосування до договірних відносин за участю суб'єктів господарської (підприємницької) діяльності; запропоновано зміни до ст. 233 Цивільного кодексу з тим, щоб обмежити її дію лише відносинами за участю фізичних осіб.

Ключові слова: оспорюваний правочин, оціночні поняття, тяжка обставина, вкрай не вигідні умови, підприємницька діяльність, економічний ризик, еквівалентність, нерівновага в договірних відносинах.

У ст. 233 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) закріплено таку підставу визнання правочину недійсним (оспорюваності правочину) як вчинення його під впливом тяжкої обставини: «Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину». Зазначена підстава може бути застосована і до господарських договорів з огляду на норму ч. 1 ст. 175 Господарського кодексу України (далі – ГК). Як свідчить практика господарських судів, спори про визнання недійсними господарських договорів на підставі ст. 233 ЦК не є численними. Втім і наявні судові акти, і постанови пленумів вищих судових інстанцій (Верховного Суду України, Вищого господарського суду України) про

практику визнання правочинів (господарських договорів) недійсними, в яких містяться роз'яснення щодо застосування ст. 233 ЦК, свідчать про те, що норми цієї статті та особливості її застосування до господарських договірних відносин, потребують наукового аналізу.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей такої підстави для недійсності (оспорюваності) правочину, як вчинення його під впливом тяжкої обставини, кола обставин, які мають встановлюватися при розгляді спорів про визнання таких правочинів недійсними (предмета доказування), визначення на основі наявної судової практики певних критеріїв тлумачення та встановлення змісту оціночних понять, що містяться в ст. 233 ЦК.

Для цілей дослідження необхідно звернутися до історії та теорії питання про оспорю-

ваність такого роду правочинів, які в класичній цивілістичній літературі отримали назву «кабальних» або «експлуататорських» угод, а можливість оспорювання таких правочинів та визнання їх недійсними оцінювалася як прагнення законодавця до захисту економічно слабшої сторони від економічно сильнішої, яка, користуючись нуждою першої, ставить її у важкі договірні умови та нав'язує необхідність їх акцептувати.

Єдиного наукового погляду на природу кабальних угод не існувало, оскільки такий склад недійсності правочинів у цивільному законодавстві Російської імперії окремо не виділявся, а дійсність правочинів оцінювалася в межах загального правила про те, що всі способи набуття прав, передбачені законом, тільки тоді визнаються дійсними, коли вони ґрунтуються на невимушеній волі та згоді; воля та згода мають бути вільними і порушуються примусом або піддробкою (статті 700–702 т. X Зводу законів Російської імперії) [1]. Відповідно, деякі цивілісти не виокремлювали такі правочини в особливу групу¹. Іншими вченими вони визначалися:

– або як різновид угод, вчинених *під впливом обману*: до обману прирівнюються й ті випадки, коли будь-хто, зловживаючи своєю владою чи довірою, чи користуючись слабкістю волі, нуждою чи нещастям іншого укладе з ним *надміру невігідну угоду*; заходи боротьби з обманними діями мають велике соціальне значення, як *спрямовані на захист більш слабких у соціальному або духовному сенсі від сильніших* у цьому відношенні і складають одне із суттєвих завдань сучасного цивільного правознавства [3, с. 79];

– або як різновид угод, вчинених *під впливом примусу*: надміру невігідні угоди, укладені із особою, яка знаходиться у нужденному стані або нещасті, слід визнавати різновидами угод, що вчинені під впливом примусу. Примус же може бути не лише фізичним, психічним, а також непрямим (якщо хтось скористався небезпекою, яка загрожує іншій особі), причому загроза має збуджувати сер-

йозний страх перед теперішнім чи майбутнім справжнім злом [4, с. 85].

Статтею 64 проекту Цивільного уложення 1913 р. випадки, коли будь-хто, зловживаючи належною йому владою або наданою довірою або слабкістю волі, нуждою або нещастям іншого, укладе з ним надміру невігідну угоду, були прирівняні *до обману*. Як пояснювала Редакційна комісія проекту, істотною ознакою обману, є *корисливий характер дій експлуататора*, і отримана таким шляхом навіть найнезначніша вигода абстрактно може вважатися несправедливою і містити ознаку корисливості. Разом з тим, навряд чи практично з метою досягнення уявної справедливості створювати в самому законі зайвий привід для порушення договорів, коли інтереси сторін, по суті, не зачіпаються. Задля цього вводиться поняття *явної несумірності* отриманої вигоди [5, с. 122].

Проект Цивільного уложення в цій частині отримав неоднозначну оцінку вчених. Так, Й. О. Покровський зазначав, що в приватноправовій, децентралізованій системі господарства мінова цінність товарів та послуг визначається домовленістю сторін залежно від економічного закону попиту та пропозиції. При цьому будь-яка нормальна угода ділового характеру має таку суб'єктивну ознаку як намір скористатися потребою (нуждою) інших у певному благому. Право, на думку Й. О. Покровського, в принципі не може брати на себе завдання регулювання економічного обороту та вступати в боротьбу із законами попиту та пропозиції шляхом таких примусових заходів, як визнання недійсними договорів, укладених на надміру невігідних умовах [6, с. 263, 269–271].

Норми про оспорюваність кабальних правочинів з'явилися в перших радянських кодифікаціях цивільного законодавства, в тому числі ст. 33 Цивільного кодексу УРСР 1922 р. [7], і тривалий час по суті не змінювалися. Визнання недійсними угод, вчинених під впливом крайньої нужди (на кабальних умовах), як зазначав І. Б. Новицький, можливе,

¹ За загальним правилом, як зазначав Г. Ф. Шершеневич, мотиви, якими керуються особи при здійсненні юридичних правочинів, не мають жодного впливу на силу та дію останніх. Деяким мотивам за наявності певних обставин може надаватися значення, яке знищує силу юридичних правочинів. Такими мотивами є примус, загроза та обман [2, с. 155].

якщо угода була вчинена *не в умовах* нормального господарського обороту. Крім того, на думку І. Б. Новицького, дія відповідної норми не може поширюватися на організації (державні, кооперативні, громадські), оскільки такі суб'єкти *не можуть знаходитися у стані «крайньої нужди»* в тому сенсі, в якому цей вираз розуміється в Цивільному кодексі. Для визнання таких угод недійсними необхідною є сукупність двох умов: 1) угода повинна бути явно невігідна для однієї із сторін та 2) угода вчинена під впливом крайньої нужди [8, с. 316–317].

Якщо в тексті ст. 33 ЦК УРСР 1922 р. не було визначено кола осіб, на яких поширюється її дія, то в ст. 57 ЦК УРСР 1963 р. («Недійсність угоди, укладеної внаслідок обману, насильства, погрози, зловмисної угоди представника однієї сторони з другою стороною або збігу тяжких обставин») містилася пряма вказівка на те, що стаття застосовується до угоди, потерпілим за якою є *громадянин*, змушений укласти її на вкрай невігідних для себе умовах внаслідок збігу тяжких обставин.

В ЦК 2003 р. вчинення правочину під впливом тяжкої обставини, виділено як спеціальний склад недійсності (оспорюваності) правочину. Крім того, як впливає із наведеного вище, всупереч цивілістичній традиції дія ст. 233 ЦК поширена також на юридичних осіб.

Важливо зазначити, що тяжка обставина, під впливом якої вчинявся правочин, як така не є підставою для визнання його недійсним. Із змісту ст. 233 ЦК випливає, що судом має бути встановлена сукупність кваліфікуючих ознак (фактів доказування), з наявністю яких закон пов'язує недійсність правочину:

– факт *протиправності поведінки сторони*, яка умисно скористалася тяжкою обставиною при укладенні договору:

– факти, що стосуються причин, які спонукали сторону до укладення договору (тяжка для особи обставина), та *причинно-наслідковий зв'язок* між укладеним договором та тяжкою обставиною, адже правочин у силу ч. 1 ст. 233 ЦК вчиняється саме *під впливом* тяжкої обставини та як наслідок цієї обставини;

– факти, що стосуються змісту правочину та характеризують його як такий, що укладений на вкрай невігідних умовах. При цьому вкрай невігідні умови: а) об'єктивно мають свідчити про *абсолютну* нееквівалентність правочину; б) абсолютна нееквівалентність умов договору має бути очевидною для обох (усіх) сторін.

Особливістю змісту норми ст. 233 ЦК, яка породжує певні ускладнення її тлумачення та, відповідно, застосування, є використання законодавцем оціночних понять – *«вкрай невігідні умови»* та *«тяжка обставина»*.

Застосування ст. 233 ЦК має бути підпорядковано меті – захисту *порушених* прав потерпілої сторони правочину, що сталося за таких обставин, які із самої норми (її гіпотези) безпосередньо виведені бути не можуть. Крім того, такого роду порушення прав не може охоплюватися будь-яким іншим складом недійсності правочину із числа закріплених в §2 Глави 16 «Правочини» Цивільного кодексу.

Конкретизація (визначення) судом змісту оціночних понять, використаних у загальній нормі закону, в процесі її застосування до конкретного правовідношення завжди вносить у зміст норм дещо нове додатково до вираженого в законі. У випадку, коли імперативна норма містить оціночне поняття, яке не визначено й не може бути визначено законом, однозначність та однаковість застосування цієї норми ускладнюються.

Норма ст. 233 ЦК безпосередньо стосується реалізації принципу свободи договору, який відповідно до ст. 627 ЦК, абз. 2 ч. 4 ст. 179 ГК включає можливість вільно укласти договори на будь-яких умовах, а суду надається право оцінювати невігідність умови договору, який не суперечить законодавству.

Як відомо, умовами дійсності правочину, які визнаються і теорією, і судовою практикою, є:

- вільна та свідома воля;
- відповідність волі волевиявленню;
- мета, яка можлива та не суперечить праву;
- здатність особи до вчинення правочину.

Підкреслимо, що правочини, які підпадають під дію ст. 233 ЦК, *не мають вад волі та волевиявлення*, інакше спеціальний склад їх недійсності був би іншим відповідно до статей 229 ЦК «Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом помилки», 230 ЦК «Правові наслідки вчинення правочину під впливом обману», 231 ЦК «Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом насильства» та ін.

В узагальненнях вищих судових інстанцій сформульовано схожі за змістом орієнтири для застосування оціночних понять ст. 233 ЦК, хоча, вочевидь, обставини, які вищими судовими інстанціями пропонується вважати тяжкими, не можуть бути однаковими для фізичних та юридичних осіб:

«Тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин. Особа (фізична чи юридична) має вчиняти такий правочин добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки. Особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах» (п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 № 9);

«У вирішенні спорів про визнання правочинів недійсними на підставі статей 230–233 ЦК України господарські суди повинні мати на увазі, що відповідні вимоги можуть бути задоволені за умови доведеності позивачем фактів ... тяжких обставин і наявності їх безпосереднього зв'язку з волевиявленням другої сторони щодо вчинення правочину.

Ознаками правочину, що підпадає під дію статті 233 ЦК України, є вчинення особою правочину на вкрай не вигідних для себе умовах (зокрема, реалізації за низьку оплату майна, що має значну цінність), під впливом тяжкої для неї обставини (наприклад, під загрозою банкрутства) і добровільно, тобто за відсутності насильства, обману чи помилки, можливо, навіть з ініціативи самого позивача. Доведення того, що за відсутності тяжкої

обставини правочин не було б вчинено або було б вчинено на інших умовах, покладається на позивача» (п. 3.10 постанови пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 № 11).

Аналіз рішень вищих судових інстанцій у конкретних справах дозволяє говорити про те, що загалом господарські суди доволі обережно ставляться до визнання договорів недійсними як таких, що вчинені під впливом тяжкої обставини. Це є виправданим, адже в протилежному випадку стабільність господарського обороту буде знаходитися під постійною загрозою, оскільки жоден з підприємців не гарантований від збитковості своєї діяльності і, зрештою, від банкрутства. Окремі судові рішення свідчать і про складність доведення позивачем–суб'єктом господарювання існування тяжких обставин, під впливом яких він укладав договори. Наведемо такі приклади.

ТОВ «Спецмонтаж ТВМ» звернулось з позовом до ПАТ «Акціонерний промислово-інвестиційний банк» про визнання недійсним договору про відкриття мультивалютної кредитної лінії. Позовні вимоги мотивовані тим, що при укладанні договору відповідач був обізнаний про фінансове становище позивача, а тому договір було укладено ним під впливом тяжких для нього обставин і на вкрай не вигідних умовах, а саме – якщо б фінансове положення позивача не було в загрозовому стані, то у нього не було потреби в укладанні кредитного договору для отримання коштів під банківський відсоток, тобто на вкрай не вигідних умовах, а також позивач не погоджувався б на зміну відсоткової ставки в сторону її збільшення, через загрозу застосування умови договору про право відповідача вимагати припинення договору та повернення всіх коштів, що неминуче призвело б до банкрутства позивача. Залишаючи без змін рішення місцевого та апеляційного судів, ВГСУ зазначив, що з огляду на норми статей 42, 44 ГК про підприємництво та принципи підприємницької діяльності, надання кредиту на виробничі потреби за відсутності доказів того, що оспорюваний правочин не було б вчинено взагалі

або вчинено не на таких умовах, підстави для задоволення позовних вимог відсутні¹.

Позовна вимога ПАТ «Сумихімпром» до ПАТ «Укрсоцбанк» про визнання недійсним договору про надання відновлювальної кредитної лінії на підставі ст. 233 ЦК мотивована тим, що договір укладений під впливом тяжких для нього обставин (відсутність попиту на продукцію через низьку платоспроможність аграрного сектору, збільшення ціни на газ, сезонність попиту на продукцію, значну заборгованість перед контрагентами) та на вкрай не вигідних умовах. Такими не вигідними умовами позивач вважав положення договору, за якими у разі його відмови від підписання додаткової угоди про зміну процентної ставки у позивача виникає обов'язок протягом десяти днів повернути кредитору існуючу заборгованість за договором. Залишаючи в силі рішення судів попередніх інстанцій, ВГСУ зазначив, що всі істотні умови договору погоджено сторонами у передбаченому законом порядку, оспорюваний договір не містить вкрай не вигідних умов для позивача, що могли призвести до загрози втратити заставне майно, загрози банкрутства та інших обставин, для усунення чи пом'якшення яких необхідне термінове укладання правочину².

Окремо слід звернути увагу на таку тяжку, в розумінні вищих судових інстанцій, обставину, як загроза банкрутства, адже їх роз'ясненнями значною мірою задається напрям правозастосування. Вважаємо за необхідне підкреслити, що *загроза банкрутству в принципі не може розглядатися як тяжка обставина для суб'єкта підприємницької діяльно-*

сті. Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку (ст. 42 ГК). Комерційний розрахунок та власний комерційний ризик є одним з принципів підприємництва (ст. 44 ГК), отже, суб'єкт підприємницької діяльності, не лише отримує прибуток, а й несе ризик збиткових наслідків своєї діяльності, включаючи *ризик банкрутства*. Мінімізація таких ризиків не може відбуватися через застосування інституту недійсності правочинів. Особливий же правовий механізм відновлення платоспроможності боржника визначений Законом «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Так само несприятливі умови господарювання не можуть розглядатися як тяжка обставина в розумінні ст. 233 ЦК³.

У ринковій економіці збагачення підприємця за рахунок іншого як таке не лише не суперечить правовому порядку та ринковому економічному устрою, а й є відображає саму *сутність* ринку та підприємницької діяльності, орієнтованої на отримання прибутку. Підприємницький ризик в економічному сенсі можна розглядати як *неотримання* прибутку або навіть понесення збитків через зміну кон'юнктури ринку, помилки у програмуванні власної господарської діяльності, дій конкурентів тощо. Але, підкреслимо, вимоги щодо прибутковості угоди/правочину немає ані в ЦК, ані в ГК⁴. Норми цивільного законодавства, якими регулюються

¹ Постанова ВГСУ від 31.10.2013 р. у справі № 64/175 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Спецмонтаж ТВМ» до Публічного акціонерного товариства «Акціонерний промислово-інвестиційний банк» про визнання недійсним договору № 8 від 21.01.2008 року про відкриття мультивалютної кредитної лінії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34476308>.

² Постанова Вищого господарського суду України від 25.03. 2013 р. у справі № 5021/1563/12 за позовом Публічного акціонерного товариства «Сумихімпром» до Публічного акціонерного товариства «Укрсоцбанк» про визнання договору недійсним [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30269759>.

³ У деяких випадках законодавець прямо визначає, що несприятливі умови здійснення господарської діяльності або її результати не впливають на визначені законом обов'язки суб'єктів господарювання. Прикладом може слугувати норма ч. 1 ст. 19 Закону «Про оренду державного та комунального майна»: 1. Орендар за користування об'єктом оренди вносить орендну плату *незалежно від наслідків господарської діяльності*. В деяких випадках вони можуть бути кваліфіковані як істотна зміна обставин в розумінні ст. 652 ЦК, що дає підстави заінтересованій стороні договору заявити вимогу про його зміну або розірвання.

⁴ Свого роду винятком для договорних зобов'язань можна вважати відшкодування втраченої (упущеної) вигоди, тобто недержаний прибуток (ст. 22 ЦК, ст. 225 ГК), але це є видом відповідальності компенсаційного характеру, пов'язаної із порушенням договірних зобов'язань.

відносини майнового обороту, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, норми господарського законодавства, яким визначаються особливості регулювання майново-господарських зобов'язань, ґрунтуються на ідеї еквівалентності в договірних відносинах¹. Але під еквівалентністю слід розуміти не рівність (пропорційність) вартості предметів обміну, а рівновагу (баланс) прав та обов'язків контрагентів. Право надає юридичну оболонку відносинам цивільного обороту, але йому байдуже економічна проблема рівності (однаковості) матеріальної вартості об'єктів обороту.

Право не забезпечує отримання високого прибутку, надприбутку особами та прибутку взагалі особами, які вчинили правочин, так само не має будь-якого юридичного значення і те, що саме уявляла особа при укладенні угоди (мотив, що формує її волю, очікування отримати певного розміру прибуток тощо). Підтвердженням того, що право не займається еквівалентністю економічних вартостей, і слугує оціночне поняття «вкрай невігідні умови», яке має бути наповнене судом конкретним змістом із врахуванням усіх обставин справи. І законодавець мав на увазі зовсім не відсутність прибутку у потерпілої особи, а відсутність еквівалентності у відносинах, тобто явну непропорційність прав та обов'язків (яка може виявлятися, серед іншого, і за певних обставин у ціні договору). З огляду на це норма ст. 233 ЦК у будь-якому випадку не може розглядатися як така, що містить якийсь загальний «принцип прибутковості угоди»².

Цивільно-правове регулювання правочинів та договорів не спрямоване і не може бу-

ти спрямоване на забезпечення отримання суб'єктами правовідносин підприємницького прибутку, а суд не повинен оцінювати правочини суб'єктів підприємницької діяльності з точки зору економіки (мінрової еквівалентності благ, що передаються на підставі правочину).

* * *

Зазначені вище проблеми застосування ст. 233 ЦК при оспорюванні господарських договорів сфокусувалися в судових справах про визнання недійсними на підставі ст. 233 ЦК договорів купівлі-продажу акцій.

Так, задовольняючи позовні вимоги ОСОБА-1 до ОСОБА-2 з підстав встановлених статей 229, 233 ЦК, суд першої та апеляційної інстанцій виходив із того, що правочин вчинено позивачкою під впливом тяжкої для позивачки обставини – смерті чоловіка, та на вкрай невігідних умовах – продаж акцій відбувався за ціною нижчою, ніж їх номінальна вартість. Позивачка в силу обставин, які склалися, не могла правильно у своїх інтересах оцінити вигідність угоди з продажу 92,12 відсотків акцій ЗАТ «***», а покупець як головний бухгалтер товариства та його акціонер скористалася помилкою позивачки. ВСУ, ухвалюючи нове рішення про відмову у задоволенні позову, зазначив, що висновки судів про те, що акції були продані на вкрай невігідних умовах – за ціною нижчою, ніж їх номінальна вартість – не є підставою для застосування положень ст. 233 ЦК України³.

Така само правова позиція сформульована ВСУ і в рішенні від 02.08. 2006 р. у справі за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, треті особи: Товариство з обмеженою відпові-

¹ Законодавець використовує різні терміни, синонімічні еквівалентності. Так, за змістом ч. 2 ст. 207 ГК нікчемними є умови договорів приднання, які вимагають від одержувача товару (послуги) сплати *непропорційно великого* розміру санкцій (курсив наш. – О. Б.) у разі відмови його від договору і не встановлюють аналогічної санкції для виконавця. Відповідно до ч. 1 ст. 634 ЦК договір приднання може бути змінений або розірваний на вимогу сторони, яка приєдналася, якщо договір виключає чи обмежує відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання або містить умови, *явно обтяжливі* (курсив наш. – О. Б.) для сторони, що приєдналася.

² Для порівняння: у випадку істотної зміни обставин (ст. 652 ЦК) також припускається порушення еквівалентності відносин, але не відсутність прибутку у особи, яка є ініціатором розірвання або зміни договору.

³ Рішення Верховного Суду України від 02.08. 2006 р. у справі за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, треті особи: Товариство з обмеженою відповідальністю «Емітент-Сервіс», Товариство з обмеженою відповідальністю «Індекс-Стокс», Закрите акціонерне товариство «Агробуд», про визнання договору купівлі-продажу акцій недійсним та відшкодування моральної шкоди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71067>.

дальністю «Емітент-Сервіс», Товариство з обмеженою відповідальністю «Індекс-Стокс», Закрите акціонерне товариство «Агробуд», про визнання договору купівлі-продажу акцій недійсним та відшкодування моральної шкоди¹.

Дії акціонера щодо продажу належних йому акцій слід розглядати як звичайні для інвестора в контексті інвестиційного законодавства. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність» інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект. Такими цінностями можуть бути, зокрема, акції та інші цінні папери (крім векселів). Статтею 9 цього Закону визначено, що основним правовим документом, який регулює взаємовідносини між суб'єктами інвестиційної діяльності, є *договір (угода)*. Укладання договорів, вибір партнерів, визначення зобов'язань, будь-яких інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України, є виключною компетенцією суб'єктів інвестиційної діяльності.

Інвесторами в цінні папери є фізичні та юридичні особи, резиденти і нерезиденти, які набули права власності на цінні папери з метою отримання доходу від вкладених коштів та/або набуття відповідних прав, що надаються власнику цінних паперів відповідно до законодавства (ч. 2 ст. 2 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок»). З економічної точки зору інвестор може бути охарактеризований як особа, яка при інвестуванні в цінні папери зацікавлена, перш за все, в отриманні регулярного дивідендного доходу, безпеці первісних капіталовкладень та, можливо, у прирості вартості капіталу. Ринок цінних паперів як сукупність правовідносин, що складаються з приводу руху капіталів у формі цінних паперів, функціонує за економічними законами попиту, пропозиції та конкуренції, які впливають на ціну акцій як об'єкта інвестування.

Зазначені норми інвестиційного законодавства, а також норми ст. 96 ЦК та ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» («акціонери... несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, тільки в межах належних їм акцій») слід також розуміти і таким чином, що інвестування в акції як вид цінних паперів жодним чином не гарантує інвестору отримання інвестиційного прибутку, що ж до збитків, то вони не перевищуватимуть вартість акцій, які отримав інвестор в обмін на інвестицію. З огляду на це можна стверджувати, що особа, інвестуючи в акції, повинна розуміти певну ймовірність того, що доведеться продати акції на вкрай не вигідних умовах. Акціонери мають право розпоряджатися акціями на власний розсуд, у тому числі продавати, якщо законом або статутом товариства не передбачено інше, на узгоджених у договорі купівлі-продажу умовах, у тому числі про ціну.

Аналіз законодавства дає підстави для висновку, що законодавець використовує в деяких випадках в якості юридичного критерій «ринкова вартість» з метою захисту прав власників цінних паперів та емітентів у корпоративних відносинах. Так, відповідно до положень ст. 5² Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» при проведенні конвертації емітент зобов'язаний здійснити викуп цінних паперів, що конвертуються, у їх власників, які не згодні з рішенням про проведення конвертації. Викуп цінних паперів у власників, які не згодні з рішенням про проведення конвертації, здійснюється за ринковою вартістю, але не нижче, ніж номінальна вартість таких цінних паперів, тобто законодавець у принципі допускає можливість продажу акцій за номінальною вартістю у зазначених випадках, втім цю норму слід розглядати як гарантію прав акціонера, який не зміг вплинути на прийняття емітентом відповідного корпоративного рішення. Стаття 22 Закону «Про акціонерні товариства» містить норму про те, що акціонерне товариство здійснює розміщення або продаж кожної акції, яку воно викупило, за ціною, не нижчою

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71067>.

за її ринкову вартість, що затверджується наглядною радою, крім випадків: розміщення акцій під час заснування товариства; розміщення акцій під час злиття, приєднання, поділу, виділу товариства. Таким чином, законодавець, використовуючи конструкцію «ринкова ціна цінного паперу» (акції), *тим самим визнає, що одразу ж після введення в обіг її ціна може відрізнятись від номінальної вартості як у більший, так і в менший бік*. Тому ця конструкція є одним з елементів захисту як емітента від недобросовісних акціонерів, так і акціонерів від недобросовісних емітентів.

Відповідно до ст. 6 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» акція – іменний цінний папір, який посвідчує майнові права його власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства, включаючи право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та право на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, право на управління акціонерним товариством, а також немайнові права, передбачені ЦК та законом, що регулює питання створення, діяльності та припинення акціонерних товариств. Таким чином, *отримання прибутку від володіння акцією є метою та правом акціонера, але не гарантується*¹.

Як випливає із ст. 233 ЦК, правочин вчиняється особою під впливом тяжкої для неї обставини. В судовій практиці виникло питання про те, чи може акціонер оспорювати укладений ним договір купівлі-продажу акцій на підставі ст. 233 ЦК, якщо тяжкі обставини склалися для емітента.

Як зазначено в постанові ВГСУ від 26.11.2014 р. у справі № 910/13502/14 за позовом «Деріпон Коммершал ЛТД» до ПАТ АБ «Укргазбанк», ТОВ «Солід Дніпро», Арес Системс ЛТД, Аріана Бізнес Лімітед, ПАТ «Комерційний банк «Актив-Банк», за

участю третіх осіб, які не завляють самостійних вимог на предмет спору на стороні позивача – ЗАТ «Видобувна компанія «Укрнафтобуріння», ТОВ «Інвестиційна компанія «Бізнес Інвест», про визнання недійсними договорів купівлі-продажу, відновлення права власності та зобов'язання вчинити певні дії, приватні інтереси акціонера не можуть вважатись частиною інтересів товариства, незалежно від ступеня контролю акціонера за товариством, а тому твердження апеляційного господарського суду про те, що тяжкі обставини, які, на його думку, були у акціонерного товариства, мають правове значення та можуть бути підставою для визнання вчиненого акціонером з третьою особою, без участі у цьому товариства, договору-купівлі продажу акцій недійсним у силу ст. 233 ЦК суперечить цій правовій нормі, за якою правові наслідки можуть настати лише у разі наявності на час вчинення правочину тяжкої обставини для особи, яка під впливом цих обставин вчинила правочин на вкрай не вигідних для неї умовах².

Підтримуючи таку позицію ВГСУ, зазначимо, що будь-які спроби розширено витлумачити ст. 233 ЦК щодо суб'єктного складу оспорюваного правочину не спираються на нормативну основу.

Імперативними нормами частин 1, 3 ст. 96 ЦК визначено, що юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями; учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом. Аналогічні норми містяться в ч. 2 ст. 3 Закону «Про акціонерні товариства»: акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів; акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і *несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю*

¹ Див. постанову ВГСУ від 26.11.2014 р. у справі № 910/13502/14 за позовом «Деріпон Коммершал ЛТД» до ПАТ АБ «Укргазбанк», ТОВ «Солід Дніпро», Арес Системс ЛТД, Аріана Бізнес Лімітед, ПАТ «Комерційний банк «Актив-Банк», за участю третіх осіб, які не завляють самостійних вимог на предмет спору на стороні позивача – ЗАТ «Видобувна компанія «Укрнафтобуріння», ТОВ «Інвестиційна компанія «Бізнес Інвест», про визнання недійсними договорів купівлі-продажу, відновлення права власності та зобов'язання вчинити певні дії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41669119>.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41669119>.

товариства, тільки в межах належних їм акцій. До акціонерів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їх права, у разі вчинення протиправних дій товариством або іншими акціонерами.

Як зазначено в рішенні Конституційного Суду України № 18-рп/2004 від 01.12.2004 р. у справі № 1-10/2004 щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес), «права чи охоронювані законом інтереси акціонерного товариства... не можуть вважатися тотожними простій сукупності індивідуальних охоронюваних законом інтересів його акціонерів». Відповідно, приватні інтереси акціонера не можуть розглядатися як частина інтересів товариства. Судова практика на цей час є усталеною: акціонер (учасники) господарського товариства не вправі звертатися до суду за захистом прав та інтересів інших акціонерів (учасників) господарського товариства та самого товариства поза відносинами представництва, а також обґрунтовувати свої вимоги порушенням прав інших акціонерів (учасників) товариства (п. 11 постанови Пленуму ВСУ від 24.10.2008 р. № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів»).

Послідовне відокремлення юридичної особи та майна корпорації від особи та майна її учасника складає фундамент корпоративного права та загалом усього вчення про юридичні особи.

* * *

Визнання судом недійсними договорів за участю суб'єктів підприємницької діяльності загалом має бути *винятковим* засобом захисту порушених прав учасників господарського обороту як такий, що його дестабілізує. Застосування ж ст. 233 ЦК до господарських (підприємницьких) договорів несе додаткові загрози перегляду судом потенційно кожного господарського договору на предмет його вигідності одній стороні, особливо тоді, коли він був укладений в кризовий для економіки період, завдаватиме руйнівних наслідків для стабільності обороту і зводити-

ме нанівець його основу – принцип *pacta sunt servanda*.

Захист стабільності господарського (цивільного) обороту є однією з сучасних світових тенденцій розвитку приватного права, в тому числі в романо-германській правовій сім'ї. При цьому принцип свободи договору визнається основним у контексті міжнародної торгівлі, і складає фундамент ринково орієнтованого та конкурентного міжнародного економічного порядку. Відома міжнародній комерційній практиці проблема невинуватих і надмірних переваг у договірних відносинах знайшла вирішення, зокрема, в Принципах УНІДРУА (UNIDROIT). При цьому концепцією комерційних договорів охоплюються не лише підприємницькі угоди на поставку чи обмін товарами та послугами, а й інші типи економічних угод (інвестиційних, концесійних, про надання професійних послуг тощо).

У силу ст. 3.10 Принципів УНІДРУА сторона може відмовитися від договору або від його окремої умови, якщо в момент укладення договору або будь-яка його умова невинуватиме створювала надмірну перевагу для іншої сторони. При цьому слід, серед іншого, брати до уваги: а) факт недобросовісного використання однією стороною залежності від неї іншої сторони, економічної слабкості останньої або надзвичайних нужд, або її необачливості, непоінформованості, недовідченості, відсутності навичок вести переговори, а також б) характер та мету договору. На прохання сторони, яка має право на відмову від договору, суд має право змінити договір або його умову з тим, щоб привести його у відповідність із розумними комерційними стандартами чесної ділової практики.

При цьому термін «надмірна» перевага, навіть значна нерівновага (диспаритет), що стосується вартості або ціни, або іншого елемента, який порушує рівновагу між виконанням та зустрічним виконанням, не є достатнім для відмови від договору або його перегляду відповідно до цієї статті. *Необхідно, щоб нерівновага за обставинами була такою, щоб це шокувало розумну людину* [9, с. 86].

Отже, в договірних відносинах допуска-

ється виправдана перевага (нерівновага). Особливостями застосування правил статті 3.10 Принципів УНІДРУА щодо визначення істотної нерівноваги в договорах є:

1) встановлення факту недобросовісної поведінки сторони, яка отримала надмірну та невинуватому перевагу;

2) перевага має бути не тільки надмірною, а й невинуватому (що оцінюється із урахуванням усіх обставин справи);

3) нерівність при переговорах, що склалася в силу ринкової ситуації, сама по собі не є достатньою обставиною для визнання переваги несправедливою та невинуватому.

Водночас слід зауважити, що українське законодавство наразі не дає можливості використовувати такий механізм захисту підприємців від невинуватих та надмірних переваг у договірних відносинах. З огляду на це пропонується внести зміни до ч. 1 ст. 233 ЦК з тим, щоб обмежити її дію лише відносинами за участю фізичних осіб, виклавши її в наступній редакції: «1. Правочин, який вчинено фізичною особою під впливом тяжкої для неї обставини і на крайній невинуватих умовах, може бути визнаний судом невинуватим незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину».

Список використаних джерел

1. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов / сост. И. М. Тютрюмов. – СПб., 1913. – 1906 с.
2. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – СПб., 1907. – 815 с.
3. Тютрюмов И. М. Гражданское право / И. М. Тютрюмов. – Юрьев, 1922. – 513 с.
4. Синайский В. И. Русское гражданское право / В. И. Синайский. – К., 1917. – Вып. 1. Общая часть. Вещное право. Авторское право. – 638 с.
5. Гражданское уложение. Кн. 1. Положения общие: проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной комиссии) / под ред. И. М. Тютрюмова ; сост. А. Л. Саатчиан. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 288 с.
6. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1999 (в серии «Классика российской цивилистики»). – 353 с.
7. Цивільний кодекс Української РСР : затверджений постановою ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 р. – К. : Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1959. – 182 с.
8. Новицкий И. Б. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / И. Б. Новицкий. – М. : Статут, 2006 (в серии «Классика российской цивилистики»). – Т. 1. – 460 с.
9. Принципы международных коммерческих договоров. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 288 с.

Беляневич Е. А. Некоторые вопросы применения норм статьи 233 Гражданского кодекса Украины.

В статье исследованы отдельные научно-практические аспекты признания недействительной сделки, совершенной под влиянием тяжелого обстоятельства; определен круг обстоятельств, которые должны быть установлены судом для квалификации сделки как совершенной лицом под влиянием тяжелого обстоятельства и на крайне невыгодных условиях; рассмотрены проблемы конкретизации оценочных понятий, содержащихся в ст. 233 Гражданского кодекса Украины и применения их к договорным отношениям с участием субъектов хозяйственной (предпринимательской) деятельности; предложены изменения к ст. 233 Гражданского кодекса с целью ограничения ее действия только отношениями с участием физических лиц.

Ключевые слова: *оспоримая сделка, оценочные понятия, тяжелое обстоятельство, крайне невыгодные условия, предпринимательская деятельность, экономический риск, эквивалентность, диспаритет в договорных отношениях.*

Belyanevych O. A. On some questions of Article 233 of the Civil Code of Ukraine application.

The article examines particular scientific and practical aspects of rescission of a contract entered into under adverse circumstance; there are determined the circumstances that have to be specified by the court in order to classify the contract as one concluded by the party under adverse circumstance and on extreme disadvantage for the party; there are assigned the problems of the specification of ratable concepts that are provided in the Article 233 of the Civil Code of Ukraine, and their application to contract relations involving business (entrepreneur) entities; there are proposed amendments to the Article 233 of the Civil Code of Ukraine in order to limit its operation with relations between physical parties only.

Key words: voidable contract, ratable concepts, adverse circumstance, extreme disadvantage, entrepreneurship, economic risk, parity, disparity in contract relations.
